

Сайпидинова К.С.

XX КЫЛЫМДЫН 20-30-ЖЫЛДАРЫНДАГЫ КЫРГЫЗДАРДЫН
ҮЙ-БҮЛӨ ЖАНА НИКЕ МАСЕЛЕЛЕРИН ИЗИЛДӨӨ

Сайпидинова К.С.

ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМ СЕМЬИ И БРАКА КЫРГЫЗОВ
В 20-30-х ГОДАХ XX ВЕКА

K. Saypidinova

STUDYING THE PROBLEMS OF FAMILY AND MARRIAGE
OF KYRGYZ IN THE 20-30S OF THE XX CENTURY

УДК: 93/99:392.1

Макалада Совет мезгилинин алгачкы жылдарында, 1920-1930-жылдарындагы кыргыздардын үй-бүлө жана нике маселелери каралган. Адат жана каада салт менен жөнгө салынып келген үй бүлө мамилелеринин Октябрь революциясынын жеңишинен кийинки өзгөрүүлөрү. Совет бийлигинин үй бүлө жана никега карата киргизген мыйзамдары, тыюу салуулары чагылдырылган. Кыргыз үй-бүлөсү, жалпы эле үй-бүлө сыяктуу эле, өзүнүн узак доорунда өзгөрүүсүз калган эмес. Кыргыз үй-бүлөсүнүн тарыхын жок дегенде бири-бирине тектеш кыргыз уруулары жөнүндө ишенимдүү айта ала турган мезгилден гана баштоо тарыхый көз карашты жасалма түрдө тартуу дегендикке жатат, анткени кыргыз уруулары өзүнө мүнөздүү коомдук-үй-бүлөлүк мамилелери менен калыптанган. Демек, кыргыз үй-бүлөсүнүн түпкү теги байыркы доорлорго, алгачкы общиналык түзүлүштүн этабында турган этникалык жамааттардын жашап өткөн дооруна барып такалат, анын негизинде уруулардын калыптанышы кийин кыргыз элин түзгөн. Ал эми XX кылымдын 20-30-жылдары СССР элдеринин, анын ичинде кыргыздардын турмушундагы бурулуш учур болуп, салттуу элдик маданият бир жагында калса, экинчи жагынан жаңы коомдук түзүлүш орногондон кийин тез өзгөрүүлөр баишталган.

Негизги сөздөр: үй-бүлө, нике, Совет бийлиги, адат, каада-салт, советтик үй-бүлө.

В статье рассматриваются вопросы семьи и брака кыргызов в первые годы советской власти, т.е. 1920-1930-е годы. В нем отражены изменения в семейных отношениях после победы Октябрьской революции, законы и запреты, введенные советской властью в отношении семьи и брака, которые регулировались обычаями и традициями. Кыргызская семья, как и семья в целом, за свою долгую историю не осталась неизменной. Начинать историю кыргызской семьи только в то время, когда мы можем с уверенностью сказать хотя бы о родственниках кыргызских племенах, значит искусственно сужать историческую перспективу, ибо кыргызские племена формируются собственными социально-родственными отношениями. Таким образом, истоки кыргызской семьи восходят к глубокой древности, к эпохе этнических общностей на этапе первого общинного строя, на основе которого формирование племен впоследствии сформировало кыргызский народ. С одной стороны осталась народная культура, а с другой начались быстрые изменения после установления нового общественного строя. 1920-е и 1930-е годы стали переломными в жизни народов СССР, в том числе и кыргызов, с появлением нового общественного строя.

Ключевые слова: семья, брак, советская власть, обычай, обряд, советская семья.

The article deals with the issues of the family and marriage of the Kyrgyz in the first years of Soviet power, i.e. 1920-1930s. It re-

flects the changes in family relations after the victory of the October Revolution, the laws and prohibitions imposed by the Soviet authorities on the family and marriage, which were regulated by customs and traditions. The Kyrgyz family, like the family as a whole, has not remained unchanged over its long history. To start the history of the Kyrgyz family only at a time when we can say with certainty at least about kindred Kyrgyz tribes means to artificially narrow the historical perspective, because the Kyrgyz tribes are formed by their own social and kinship relations. Thus, the origins of the Kyrgyz family date back to ancient times, to the era of ethnic communities at the stage of the first communal system, on the basis of which the formation of tribes subsequently formed the Kyrgyz people. On the one hand, folk culture remained, and on the other, rapid changes began after the establishment of a new social order. The 1920s and 1930s became a turning point in the life of the peoples of the USSR, including the Kyrgyz, with the advent of a new social system.

Key words: family, marriage, Soviet power, custom, ritual, Soviet family.

Мамлекеттүүлүктү калыптандыруунун жана мамлекетти түзүүчү этностун улуттук өзүн өзү идентификациялоонун эң татаал шарттарында Кыргызстанда азыркы үй-бүлө укугунун калыптанышы, биздин оюбузча, никени жана үй-бүлөнү жөнгө салуу процесстерин терең изилдөөсүз мүмкүн эмес. Кыргыздардын каада (адат) укугу же «көчмөн цивилизациясынын мыйзамы» деп аталган шарттарында узак убакыт бою өнүгүп келе жаткан мамилелери, Кыргызстандын Россиянын курамына киргенге чейин (XIX кылымдын 2-жарымы) негизинен, каада-салт менен жөнгө салынган. Кыргызстандын аймагында Россиянын курамына киргенден кийин Россия империясынын мыйзамдары, 1917-жылдагы революциядан кийин Совет мамлекетинин мыйзамдары каада-салттар менен бирге күчүндө болгон. Бул мезгилде никенин жалпы теориялык-укуктук маселелерин караган окумуштуулар Фридрих Энгельстин «Үй-бүлөнүн, жеке менчиктин жана мамлекеттин келип чыгышы» аттуу эмгегин негиз кылып алышкан [1, 45-6.]. Совет доору мамлекеттин нике-үй-бүлө мамилелерине, жарандардын жеке жашоосуна түздөн-түз кийлигишүүсү менен мүнөздөлгөн. Азыркы учурда мыйзам үй-бүлө мүчөлөрүнө өз мамилелерин жөнгө салуу эркиндигин берүү багытында баратат, башкача айтканда, заманбап реалдуулуктарды талдоо үй-бүлөлүк укук жеке укук тармагында логикалык жактан туура келерин көрсөтүп турат. Коомдук мамилелердин өнүгүшүнө байла-

ныштуу коом да өзгөрүүлөргө дуушар болуп, ал өз кезегинде бүтүндөй кыргыздардын каада укугунун модификацияланышынан көрүнүп турат. Азыркы мезгилде Кыргыз Республикасынын укук системасы континенталдык Европанын жана КМШнын бардык өлкөлөрүнүн укуктук системаларын бириктирген роман-германдык укуктук үй-бүлөнүн негизинде калыптанган. Ошону менен бирге кыргыздарда нике-үй-бүлө мамилелеринин өнүгүшүнө ата-мекендик юридикалык илимде аз изилденген каада-укуктун тарыхта калыптанган ченемдери олуттуу таасир этет. Азыркы учурда салттуу коомдун кыйроого учурашы бир катар көйгөйлөргө алып келди, мисалы, үй-бүлө куруу мотивинин өзгөрүшү, ажырашуулардын жогорку пайызы, өсүп келе жаткан муун арасында адамдардын ортосундагы салттуу эмес мамилелердин идеяларынын таралышы, ата-энелердин балдарын тарбиялоодон жана багуудан баш тартуусу, үй-бүлө ичиндеги мамилелердин адеп-ахлактык деңгээлинин көйгөйү, баалуулук кан байланыштарынын, анын ичинде туугандык өз ара жоопкерчиликтик баалуулуктарынын солгундашы, үй-бүлөлүк чыр-чатактын күчөшү ж.б.у.с. Нике жана үй-бүлө мамилелеринде болуп жаткан өзгөрүүлөрдү талдоо мыйзам негизги инструмент бойдон кала турган бул маселеге комплекстүү мамиле кылуу зарыл экенин көрсөтүп турат. Мыйзам чыгаруучунун милдеттеринин бири – мамлекет укуктук, мамлекет тарабынан корголгон мүнөз бере ала турган үрп-адаттарды аныктоо аркылуу бул көйгөйдү чечүүнүн жолдорун издөө аракети. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 37-беренесинин 1-пунктунда «Элдик үрп-адаттар жана каада-салттар мамлекет тарабынан колдоого алынат» деп белгиленген [2]. Бирок буга чейинки тарыхый тажрыйбаны изилдебей туруп, мамлекеттик үй-бүлө саясатын калыптандыруу, нике жана үй-бүлөлүк мамилелерди жөнгө салуучу эффективдүү мыйзамдык базаны түзүү кыйынга турат.

Кыргыз үй-бүлөсү, жалпы эле үй-бүлө сыяктуу эле, өзүнүн узак доорунда өзгөрүүсүз калган эмес. Кыргыз үй-бүлөсүнүн тарыхын жок дегенде бири-бирине тектеш кыргыз уруулары жөнүндө ишенимдүү айта ала турган мезгилден гана баштоо тарыхый көз карашты жасалма түрдө тарытуу дегендикке жатат, анткени кыргыз уруулары өзүнө мүнөздүү коомдук-үй-бүлөлүк мамилелери менен калыптанган. Демек, кыргыз үй-бүлөсүнүн түпкү теги байыркы доорлорго, алгачкы общиналык түзүлүштүн этабында турган этникалык жамааттардын жашап өткөн дооруна барып такалат, анын негизинде уруулардын калыптанышы кийин кыргыз элин түзгөн.

Кыргыз таптык коомдо үй-бүлөнүн өнүгүшүнүн акыркы этабы XIX кылымдын экинчи жарымын, XX кылымдын башын камтыйт. Ошол мезгилдеги коомдук мамилелердин негизин көчмөн малчылыкка жана

патриархалдык уруулук турмушка негизделген патриархалдык-феодалдык мамилелер түзгөн. Бирок Кыргызстандын Россиянын курамына киришине жана кыргыз экономикасына капиталисттик мамилелердин акырындык менен киришине байланыштуу, өзгөчө XX кылымдан баштап кыргыз ак сөөктөрүнүн үй-бүлөлөрүнүн – манаптардын жана байлардын буржуазиялык үй-бүлөлөргө жарым-жартылай бузулуу процесси башталган (бирок, олуттуу өнүгүүгө үлгүргөн эмес). Акырындык менен өнүгүп жаткан буржуазиялык мамилелер өтө аз деңгээлде карапайым малчылардын жана дыйкандардын үй-бүлөлөрүнө да таасирин тийгизген. Үй-бүлөнүн эки негизги түрү абсолюттук басымдуулук кылган: феодалдык үй-бүлө жана дыйкан үй-бүлө. Ар кандай социалдык катмарга кирген кыргыз үй-бүлөлөрү тигил же бул даражада Кыргызстанга кирип келе жаткан алдыңкы орус маданиятынын пайдалуу таасирин башынан өткөрүшкөн.

Патриархалдык-феодалдык коомдо үй-бүлөнүн ар түрдүү түрлөрүнүн болушунун бул этабы жана буржуазиялык жана пролетардык үй-бүлөнүн пайда боло баштаган биринчи бутактары 1917-жылдын октябрында аяктаган. Бир катар себептерден улам бул этапка мүнөздүү болгон үй-бүлөлүк турмуштун көптөгөн кубулуштары 1920-жылдардын аягына чейин сакталып, андан кийин акырындык менен эскире баштаган. Бул Коммунисттик партия менен Совет өкмөтүнүн айыл чарбасын толук коллективдештирүү жана патриархалдык-феодалдык жана буржуазиялык идеологияны жана реакциячыл салттарды алып жүрүүчү акыркы эксплуататордук таптарды - манаптарды жана бектерди жок кылуу боюнча саясатын турмушка ашыруу менен шартталган. Үй-бүлөлүк мамилелердин өнүгүшүнө индустриялаштыруу жана маданий революция саясаты да чоң таасирин тийгизген.

Кыргызстан Россиянын курамына киргенден кийин кыргыздарга этнографиялык жактан абдан көңүл бурулуп, изилдөөнүн объектиси боло баштаган. Тилекке каршы, ошол мезгилде этнографиялык материалдар аз жана кыргыздардын маданияты менен турмуш-тиричилигин системалуу түрдө байкоого мүмкүнчүлүгү болбогон адамдар тарбынан чогултулган. Ошондой болсо да, окумуштууларынын жана объективдүү байкоочулардын аз сандагы эмгектерини натыйжасында, этнографиялык изилдөөлөрдү жүргүзүү үчүн негиз салынган. Бул мезгилде этнографиялык жактан изилдеп үйрөнүүнү негизинен факт түрүндөгү материалдарды чогултуу, толку жана так болбосо да, бирок таанып-билүү жагынан мааниси бар маалыматтарды илимге киргизүү катырында карап келгени айтылат.

Алардын көбү XIX кылымдагы орус окумуштууларынын, саякатчыларынын колониалдык администрациянын өкүлдөрүнүн (Ч.Ч. Валиханов, П.П. Семенов, Н.А. Северцов, Н.А. Аристов, В.В. Радлов ж.б.) чы-

гармаларында, жол баян күндөлүктөрүндө, отчетторунда эмгектерин атоого болот. Ошол мезгилде орус окумуштууларын кызыктырган нерсе – кыргыздардын урууга бөлүү, чарбалык турмуштун айрым жактары, социалдык мамилелер, дин, фольклор жана материалдык маданияты, үй-бүлө-нике мамилелерине ж.б. көп көңүл буруп келишкен. Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин кыргыздарга этнографиялык изилдеп үйрөнүүнүн жаны этабы башталат.

Бул мезгилде этнографиялык материалдар чогултуу боюнча бир кыйла кеңири кулач жайып, музейлер үчүн коллекцияларды жыйноо иши башталат. Этнографтар эми байкоо менен гана чектелбестен, аны фактыларды жөнөкөй эле белгилеп жазып алуу менен гана чектелишпей, аларды талдоо жана корутундулоо жолу менен карай башташкан.

Кыргызстанда изилдөөлөрдүн азыркы илимий талаптарга ылайык жүргүзүшкөн алгачкы советтик этнографтардын ичинде ленинграддагы этнографиялык музейлердин кызматкерлери Ф.А. Фиельсруп жана Н.П. Дырекова, П.П. Кушнер, М.Ф. Гаврилов, В.Батраковдун изилдөөлөрү өзгөчө болуп эсептелет.

Совет доорунда кыргыздардын никелешүүсүнүн нормаларын биринчилерден болуп изилдеген окумуштуу Н.П. Дыренкова кыргыздардын ичинде болуу менен жергиликтүү калктын, «кыргыздарда никенин нормалары тууганчылык системасы менен тыгыз байланышта болгон, алар жетинчи муундан кем эмес аял алуу салтын сактап келишет» деп белгилеген [3, 11-13-бб.; 4].

Совет доорундагы алгачкы советтик этнограф 1925-жылы кыргызстандын бир катар тоолуу аймактарын изилдөөгө алып ал кыргыздардын үй-бүлөлүк мамилелерине өзүнүн «Горная Киргизия» деген эмгегинде кыргыздардын үй-бүлөлүк курамы, үй-бүлөнү башкаруу жана анын каражаттарын бөлүштүрүү, аялдын абалы жана калыны, байбиче, балдар ажырашуу, кайра калынды берүү, никенин максаты жана никеге чейин, никеден кийинки турмуш ж.б. мамилелерди баса белгилеп айткан [8, 5-7-бб.].

Тоолук кыргыздардын чарбачылыгын негизги бөлүгү үй-бүлө болуп саналат деп баса белгилейт. Өз табияты боюнча боюнча үй-бүлө-бул бардык адамдар б.а. бир боз үйдө жашаган адамдар. Кээ бир мындай үй-бүлөлүк топ анча чоң эмес үй-бүлө тобуна окшошуп кетет, бирок бул топтор көбүнчө жакын туугандарынан турушу мүмкүн деп эсептеген. Мисалы бир боз үйдө атасы өзүнүн аялы, балдары жана турмушка чыга элек кыздары менен жашашы ыктымал деп жазып калтырган. Чындыгында кыргыздар көчмөн калк болгондон кийин көчүп-конуп жүрүүгө ылайыктуу боз үйдө жашашкан.

П.П. Кушнердин эмгегинде кыргыздардын эки аял алуу салты коомдогу аялдардын ролун төмөндөтүп байбиче, токол деп бөлүнүп алардын жашоодогу

ролу үй-бүлөдөгү орду эске алынбай, салтка таянуу менен күйөөсү да тууган-туушкан уруктары да, байбиче токол деген аттардын ээлерине атына жараша жасап келишкен. Кыргыздын үй-бүлө куруудагы өзгөчөлүктөрү азыркы күнгө чейин сакталып, коомдун өзгөрүшүнө карабай салтка таянып, мыйзамдагы жазылган үй-бүлөдөгү аял эркектин тен укуктулугу тен сакталбай келет. Кыргыздын токол алуусуна XIX кылымда биринчи аялы төрөбө калган учурларда же өтө бай адамдар токол алс, XX кылымдын аягынан баштап азыркы күнгө чейин бул көрүнүштү салтка айландыры токол алуу мода катары каралып жатат.

Ошону менен бирге XX кылымдын 20-30-жылдары СССР элдеринин турмушундагы бурулуш учур болуп, салттуу элдик маданият бир жагында калса, экинчи жагынан жаңы коомдук түзүлүш орногондон кийин тез өзгөрүүлөр башталган.

Бул мезгилде трансформация жана ал тургай анын көптөгөн элементтеринин жок болушу, жаңы өзгөчөлүктөрдүн пайда болушу, көбүнчө күч менен имплантацияланган. Демек, ошол кездеги этнографиялык изилдөөлөр илим үчүн абдан маанилүү.

Жаңы коомдук түзүлүшкө өтүү менен кыргыздарда жаңы типтеги үй-бүлө уюму – социалисттик үй-бүлө пайда болгон. Бул кайра куруу өндүрүштүн ресурстарына жеке менчиктин жоюлушу, өндүрүштүн жаңы формаларынын орношу, өндүрүштүн жаңы формаларынын жана социалисттик мамилелердин орношу, социалисттик интернационализмдин кеңири кулач жаюусу менен мүнөздөлөт.

Советтер Союзунда социалисттик үй-бүлөнүн түзүлүшү социалисттик курулуштун принциптери жана жаңы үй бүлөнүн жалпы закон ченемдүүлүктөрү талап кылган субъективдүү жана объективдүү шарттарда өткөн. Үй-бүлө жана нике мамилелерин түзүүнүн жаңы этабы коом алдында жаңы суроолорду жараткан. Жаңы үй-бүлө саясаты аялды дээрлик эркектин деңгээлине жана үй-бүлөнүн социологиялык өнүгүшү менен аялдардын социалдык жана саясий укуктары көтөргөн. Себеби социализмди иш жүзүнө ашыруу үчүн коомдогу жана үй-бүлөдөгү гендердик теңсиздикти жоюу зарыл болгон. 1917-жылы биринчи закон чыгаруучу актылардын бири болгон «Нике жана үй-бүлө жөнүндө» декрет кабыл алынып, анда үй-бүлө жана нике мамилелеринин принциптери: моногамия, ыктыярдуу нике, калың, жубайлардын минималдуу жашы (аял 16 жаш, эркек 18 жашта), ажырашуу эркиндиги ж.б. камтылган. Бул негизги жоболор диний нормаларга, буга чейинки үй-бүлөгө жана никеге болгон мамилеге ачык эле карама-каршы келген. Совет бийлиги орногондон кийин ЗАГСта катталган нике мыйзамдуу деп эсептелген.

Үй-бүлө жана нике чөйрөсүндөгү кардиналдык реформалар Борбордук Азия элдеринин улуттук-маданий жана турмуштук өзгөчөлүктөрүн эске алуу ме-

нен иштелип чыкканы менен, аларды сиңирүү кыйын болгон жана жаңы үй-бүлөнүн түзүлүшүнө чоң таасирин тийгизген. 1921-жылы ТүркЦИК чөлкөмдө калыңды жоюу жана нике курагын жогорулатуу жөнүндө декрет кабыл алып, Кыргызстанда бул документ 1925-жылы күчүнө кирген. Юридикалык органдар тарабынан кыздын акысын төлөөгө тыюу салуу жана бул мыйзам бузуу үчүн кылмыш жоопкерчилигине тартуу түрк элдери үчүн аялдарды социалдык жактан бошотуу маселесинде чыныгы революциялык чара болгон. Жашы жете элек жаштардын көптүгүнө жана никеге туруусуна тыюу салуу, үй-бүлө мыйзамдарында сексуалдык жана улуттук теңчиликте эске албаганда, бирдей маанилүү болгон. Мына ушул кайра түзүүлөрдүн бардыгы, ошондой эле 1918-жылы нике жана үй-бүлө жөнүндөгү советтик биринчи кодексдин жарыкка чыгышы 1936-жылга чейин Совет өкмөтү үй-бүлөнү позитивдүү күч деп эсептебеген буржуазиялык идеологиянын карама-каршылыгын далилдейт [5, 76-б.].

Совет бийлиги орногон алгачкы жылдардагы иш-аракети көп аял алууну, кыз алуу жөрөлгөсүн жоюуга, нике жашын көтөрүүгө багытталган. Кыргыз аялдарын боштондукка чыгаруу үчүн күрөшүү максатында атайын аялдар бөлүмдөрү ачылып, алар эрте турмушка чыгууга, көп аял алууга, калың каада-салттарга ж.б. арналган Ошентип, күчтүү патриархалдык жашоо образына ээ болгон кыргыз үй-бүлөсү терең таасирге дуушар болгон, бул үй-бүлө жана нике мамилелеринде гана эмес, үй-бүлө формасынын өзүндө да чагылдырылган. Кыргызстандагы нике мамилелеринин ички системасындагы түп-тамырынан бери өзгөрүү кыргыз аялынын коомдук турмушка маанисинин жана катышуусунун, анын экономикалык өз алдынчалыгынын өсүшүнө түздөн-түз көз каранды болгон. Мыйзамдын бардык жоболоруна карабастан, революциядан кийинки жылдарда кыргыз үй-бүлөлөрүндө эрте турмушка чыгуу, ал тургай көп аял алуу дагы эле кеңири тараган. Калың институтунун генезисин изилдеген, Н.А. Кисляковдун көз карашы боюнча сеп берүү, калың маселелери, патриархалдык мамилелердин өнүгүшү менен бирге өзүнүн олуттуу өнүгүүсүнө жеткен жана сакталып кала берген [5, 44-б.]. 1926-жылдагы калктын абсолюттук каттоосу көрсөткөндөй, 15 жашка чейинки кыргыз кыздарынын жалпы санынын ичинен 28,6% мурда эле калыпта болгон,

ал эми бүткүл Советтер Союзу боюнча бул көрсөткүч 0,9% түзгөн.

Кыргыздардын муундар ортосундагы мамилелерде дагы эле бир катар каада-салттар, көз караштар жана адаттар сакталып келген. Бул тууралуу Ф.А. Фиельструп өзүнүн эмгегинде - «адат укугуна ылайык, мурунку доорлордо көчмөн элдерде нике иш жүзүндө кол тийбес болгон. Демек, мисалы, балдарды тарбиялоо улууларды урматтоо духунда жүргүзүлгөн. Жаштайынан эле кыргыздарга кынтыксыз баш ийүү, улуулардын пикирин урматтоо, кунт коюу менен мамиле кылуу түшүнүктөрү калыптанган деп жазган [6, 65-80-бб.].

Ошентип, Совет бийлигинин ар түрдүү коомдук чөйрөлөрдөгү кайра түзүүлөрүнүн таасири астында үй-бүлө жана нике мамилелеринде бир катар өзгөрүүлөр болгон. Алардын бири – кыргыз аялынын эмансипациясы жана коомдук процесстерде аял менен эркектин позицияларын жана укуктарын теңдештирүү болгон.

Адабияттар:

1. Сборник этнографических материалов. - Л., 1927.
2. <https://ru.calameo.com/read/0061242709d4b37501ede>
3. Дыренкова Н.П. Брак, термины родства и психические заперты у кыргызов. // Сборник этнографических материалов. / Под ред. В. Г. Богораз-Тана. - № 2. - Л., 1927. - С. 7 - 25., Дыренкова Н.П. Род, классификационная система родства и брачные нормы у алтайцев и телеутов [Текст] / Н.П. Дыренкова // Материалы по свадебным и семейно-родовому строю народов СССР. - Л., 1926. - Вып. 1.
4. Усубалиева А.А. Трансформация семейно-брачных отношений молодежи Кыргызстана. Дисс. на соискание ученой степени кандидата социологических наук. - Б., 2017.
5. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии, и Казахстана. - Л.: Наука, Ленингр. отделение, 1969, 240 с.
6. Фиельструп Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века. - М.: «Наука», 2002.
7. Кушнер (Кнышев), П.П. Горная Киргизия: (Социологическая разведка) [Текст] / П.П. Кушнер (Кнышев). - М.: Изд-во Коммунистического ун-та трудящихся Востока им. И.В. Сталина, 1929.-135 с.
8. Абрамзон С.М. Очерк культуры киргизского народа. - Фрунзе: Изд-во Кирг. филиала АН СССР, 1946.
9. Токоева Г.С. Семья: социально-философский анализ. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2018. - №.1. - С. 158-160.
10. Осмонова С.К. Формы семьи и брака (конец XIX – нач. XX вв.) (по материалам юга Кыргызстана). / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2016. №. 11. С. 146-149.